

Bikácsy Gergely

Olvasó- és filmnapló

Ostromtinta, 1944–45

Heltai Jenő ostromnaplója érdekesebb és eredetibb, mint a kicsit más hangulatot ígérő címe. *Négy fal között*. Inkább kolostor szerzetes-írója rémlik fel e cím olvastán, vagy Szomory Dezső írószobája. Heltai nyilván ismerte, és emlékezett Kosztolányi 1907-es első verseskönyvének címére, a magány és bohém pózok között imbolygó fiatal „bús férfi” hangulatához illett a *Négy fal között*, állandóan beomló falú ostromnaplóhoz talán kevésbé.

Budapest hosszú ostromáról szólva persze elég különös volna, ha a dokumentum művészi „eredetiségének” megvalósulásán töprengenénk. Nem is tesszük. Mennyiben „eredeti” Nagy Lajos *Pincenaplója*, vagy Fenyő Miksáé, vagy néhány másik, értékes és dokumentum-erejű írás, melyek közül sokan (magam is) Szép Ernő *Emberszag* című megragadóan szép szövegét tartom-tartottam. Ha az „eredetiség” a történelemre, a külső eseményre vonatkozik, akkor jogosan a történelmi-katonai dokumentumok értékére gondolnánk. Vagy inkább a megtörténtek, sőt talán a történelem „eredetiségére”? Igazán az egyes emberi sorsoknak van eredetisége, s azt bőven kínálja a naplószöveg, csak híven le kell jegyezni a történeteket.

Heltai vaskos naplója azért is különleges, mert teljesen eltér szerzőjének minden más művétől. Mintha maga is magyarázatlanak, racionálisan nem egészen magyarázhatónak látta volna szándékát írás közben. Azon kívül, hogy feddhetetlenül és jó magyarsággal ír, nem irodalomnak, csak merőben és tisztán dokumentumnak szánja, minden nap, sőt minden óra krónikás dokumentátorának, a nagy pusztulás íródeákjának.

A *Napló* (ezt használom címként) egy része rádióadások, sajtóhírek és hírterjesztések, hallomások, pletykák ismertetése a külpolitikai, hazai és fronthelyzetről. „Állítólag” – hangsúlyozza többször. Minden hírnek az ellenkezője is igaz, minden értesülés azonnal cáfolandó. Mai szemmel nagyon érdekes ez a „párhuzamos” történelem, a sok jóslással, találgatással, álhírrrel.

Nyugodtság és értelem. Teljesen irracionális, addig példátlan események krónikásaként a „régii”

Heltai átadja helyét egy másiknak, egy önmaga számára is meglepő, szokatlan írói szerepnek.

„Itt szeretnék élni” – ha hagynának. Sokszor idézett bonmot-ja volt, talán már a tízes évektől. Általában hagyták. Most, a német megszállással elérkezett az idő, amikor valakik úgy döntöttek, nem hagyják. Ekkor dokumentálni kezd, ami vele (és környezetével) történik.

Kiköltöztetik Rózsadomb alatti lakásából. Új és új lakásban húzza meg magát feleségével, nevelt lá-

Heltai Jenő 1939-ben, Escher Károly fotója

nyával. Érdekes lakhelyek az üldöztetés stációi: Bimbó út 4., Keleti Károly utca 16. (ma épp a Múlt és Jövő szerkesztőségének az épülete!), majd rövid ideig egy közeli lakás. A nyilas puccs után azután már csak messzebb kínálnak rejthelyet: ez a Thököly úti szerzetesnők zárdája – közben pár napra a „magyar Gestapo” foglya a Svábhegyen, majd a még szörnyűbb Toloncház következik, innen vissza a Thököly útra. Végül ezt, a keresztény apácaház nyújtotta védelmet el kell hagyniuk, akkor egy Ponty utcai magánlakás következik (a Várhegy és a Duna között). Búvóhelynek az ostrom fordulata miatt itt még rosszabb: ennél életveszélyesebb bújókát nehéz volna kitalálni.

Schlachta Margit „Szociális Munkások Rózsafüzér katolikus Anyaháza” lesz legfőbb menhelye – de a zárda házával szemben ott a kerületi Nyilasház. Fantázia nehezen versenyezhetne ezzel...

Szörnyű nyár és ősz? Sőt, tél közepétől minden eddiginél szörnyűbb, de a krónikás ezt egyáltalán nem hangsúlyozza vagy festi külön riadalommal. Tényeket, állapotrajzot ír. Már-már megszállott akarattal és eltökéltséggel rója sorait minden áldott nap, de hangvételében, stílusában semmi megszáll-

ottság és szörnyülködés nincs. Abszurd a világ, minden önmagáért beszél. Örömeiről, fő szenvedélyéről – ha már a löversenyre nem járhat –, a másíkról nem mond le. Legfontosabb számára a szivar és a pipázás marad. Pontos feljegyzés, naponta mennyi. Diabéteszéről sem feledkezhet meg, tehát kötelezőnek érzi a vércukormérést is. Abszurd vagy nem, rendszeresen méri, ismerős ápolónő és/vagy orvos segítségével.

A kormányzói mentességet nem kérelmezi, de rokonok elérik, hogy nyártól ne kelljen viselnie a sárga csillagot, majd a nyilas időkben, decemberben, ekkor már saját kérésre, svéd menlevelet kap. Kikeresztelkedett és mentesített keresztény zsidók, svéd menleveles „svéd zsidók”, legszínesebb a Thököly úti keresztény menhely, itt a társadalom minden rétege együtt. A nyilasok a szemben levő párt-házban. Bomlott képzelet agyalhatná ki, de így történik, a krónikaíró gyakran csipetnyi íróniával mindent feljegyez. Villanásokra, de éles, nehezen feledhető villanásokra és figurákra figyel föl.

„Nagy antiszemita vagyok, mondja a védett házat őrző rendőr, de csak addig, míg meglátok egy nyilast.”

Lóversenyre tehát nem járhat, de megjegyzi, hogy vannak „zsidó lovak” is, azok változatlanul futnak, bár új tulajdonosaik már nem zsidók. A „zsidó lovak” gyakran nyernek a német megszállás alatt is. Mint régi profi lóversenyző, bár saját lova nincs, nem futtat, de sokáig kapja a *Turfot*. A rádióban változatlanul játsszák a *János vitéz* dalait. Az egész naplót végigkíséri, zenei háttérrel ad, hogy a német megszállás alatt gyakran szól a *János vitéz* (ő írta a dalmű verseit). Október 15. után még gyakrabban harsog, a katonanóták mellett. Csendes humorral figyel, állítólag nyilas államtitkárok is vitáznak, szólhat-e tovább...

Szivar: el ne feledjük, számára ez életszükséglet. De szenvedélyét nem hangsúlyozza túl. Mindent, ezt is természetesen hangon meséli el. Nem zökken önparódiába a hangja. Szivar és pipázás közben gyilkosságok, razziák, menekülések, bombázások, mentő apácák, nyilasok, majd dülő és részeg orosz katonák: a *Napló* folytatódik.

Figurák, alakok sora: Slachta Margité a legemlékezetesebb, de gyakran tűnik fel Bárdos Lajos zeneszerző és felesége (Irénke, 12 gyerekes anya), H. Jancsi (az író fia), pincelakók, élő és halott árnyalakok. A naplóban mind élők. Első bezártságának idején, nyáron és koraósszel még rendszeres társaság ebédel és vacsorázik asztalánál. Hozzák a híreket, Bajor Gizi és férje gyakran beszámol Jávör Pál és felesége üldöztetéséről. Lakásával szemben, a Bimbó út másik oldalán él Török Sándor, a most kreált Keresztény Magyar Zsidók Szervezetének tehetetlen vezetője, de személyesen csak Török titkára jelenik meg. Érdekes, hogy a szintén Keleti Károly utcában, egészen közel lakó ismert prózaírónak, Komor Andrásnak még a neve sincs említve, holott tucatnyi öngyilkossá lett ismerőst és ismerlent felsorol.

Bujkálásának, bújtatásának, nem először mondom, legérdekesebb helyszíne a többször említett, Slachta Margit vezette Szociális Munkások Keresztény Anyaháza (Thököly út 69.). Radnóti Miklósné naplójában is szerepel ez a menhely. Az épülettel majdnem teljesen szemben a Zuglói Nyilasház (Thököly út 80.). A nyilasok nemcsak sejtik, de tudják, hogy ott zsidókat és katonaszökevényeket bújtatnak. A ház lakóit svéd menlevelekkel, magát a házat ügyeletes rendőrrel védik. A rendőr nagyjából tehetetlen. A nyilasok folyamatosan figyelik a házat, nem egyszer betörnek, igazoltatnak, elhurcolásokkal fenyegetnek. Minderről Kovács Gellért *Árnyékok Budapest felett* (Libri, 2017) és Máthé Áron *A zuglói nyilasok* (Századvég, 2013) című könyveiben is olvashatunk. Heltai azonban nem az utókor bölcsebb (vagy butább?) szemével

lát: élő szemtanú, éles, értelmes, üldözöttként is józan krónikás.

„Megszégyenítő és undorító, ha az ember arra gondol, hogy aggodalmait és fájdalmait valamikor – ha teheti – íróilag értékesíteni akarja De talán ez az igazi író, aki semmi más, csak író, nem ember, nem érző lélek, nem jóság, csak író és semmi más.” Itt közeli Nagy Lajos *Pincenaplója*, akár Fenyő Miksa közéleti-politikai-történelmi szemszögű naplója. Igazán csak Szép Ernő hangja tér el ettől, ő egészen más, különös, szubjektív és vállaltan a lírai igazságát daloló krónikás.

Heltai végig a történelemtől is beszámolni akaró krónikás szerepét játssza. (Inkább „teljesíti” – mondanánk.) A magyar és főleg a londoni rádió adásait jegyezve és összefoglalva, ha kései történelemkönyvek helyett nem is, de az álhírekben fürdő kortárs „oral history” napi krónikása. Nemcsak a magyar híradások hazugságáradata, de a londoni rádió célzatos optimista kommentárjai és kincstári optimizmust sugárzó rendszeres álhírei is felkeltik figyelmét.

Álmainak önálló szerepe van: általában hajdani európai útjai elevenülnek meg, a régi színházi események, de Sztálin marsall is feltűnik, akinek szégyenszemre önmagát ajánlja. (Groteszk párhuzam: Füst Milán hatalmas naplója, melyben FM – szintén álomban – Hitlernek ajánlkozik.) Elegáns színházi, külföldi fürdőálmok, a tengerparti kabinjába két meztelen lány jön be, majd a fürdős rendőrrel fenyegeti. (A valóságban nyilas házparancsnok vagy betörő nyilasok törhetnek rá, a tengeri fürdőálmokban csak a fürdőmester.) Választhat: és ő az álmokat kiegészítő színként választja. Molnár Ferenc, írók stb. „Színes és hosszú álmok” – mondja. Az *Álmokháza* jut eszébe, az első világháború hátterében játszódó lélektani regényfikciója, talán legjobb könyve. „Ha írhatnék még egy hasonló regényt erről a háborúról” – jegyzi fel sajnálkozva. Nagyon más, mint az *Álmokháza*, de utólag nem tévedünk abban, hogy ezzel a naplóval meg is írta legjobb művének párját.

Színes és hosszú ez a monotonul szürkének is látható könyv. Sohasem unalmas. Pedig írója, az egész addigi művészetében könnyed dalszerző és lírikus itt fegyvelmezett, mint a jó középkori krónikás, aki legfeljebb a kezdőbetűit rejti bele a szövegbe, nem csaponghat. Olyan színes, mint a vágy- és rémálmok elegye. A valóság abszurd gépezetének és képzeletének olykor szintén ijesztő, de iróniát sem feledő komor feleselése. A képzelet persze a vállalhatóbb, de Heltai, a „malgré lui” krónikás a könyörtelen valóságot is vállalja. Olvasnánk még hosszan.

OSTROM UTÁN: 1945 JÁTÉKFILMEN

Magyar község 1945 augusztusában. Előbb azonban egy kis kitérő, az „évszám-címek” kapcsán. Az 1984 jut az ember eszébe, a régi szovjet *Feledhetetlen 1919*, a szintén szovjet, de jóval későbbi *Július negyedik* (1918 egyetlen napján játszódik, a bolsevik hatalom elleni utolsó, talán esélyes moszkvai katonai lázadás napján). 1954 – Moravia nem legjobb, de érdekes regénye, és ide sorolom az 1945-tel témájával rokon Rossellini alapművet, a *Németország a nulladik évben*.

„Magyarország a nulladik évben”. Érvényesnek érezném itt is. 1945 fontos, tartalommal való részleteit (inkább rétegeit) nálunk hamar hamisság és elhallgatás övezte, egyrészt a szovjet katonák viselkedése, másrészt a zsidóellenes pogromok, és egyáltalán a túlélő zsidók története is átideologizálva, átszínezve – itt nagyon hamar minden „ideológia” lett. És ahogy leírom: „egyrészt-másrészt”, magam is érzek valami véralgebrát, viszonyítást, kitérést. Bevallom, nem is tudom, hogy kellené az algebrát, a mérleget helyettesíteni, vagy mellőzni... Ehelyett Polcz Alaine és Radnóti Miklósnaplószovegeit ajánlom a szélesebb háttérre kíváncsiaknak. A híres kunmadarasi pogromról pedig Vörös Éva részletes tanulmányát (*Múlt és Jövő* 1994/4.).

Török Ferenc filmje eléggé előzménytelen a magyar játékfilm palettáján. Gelencsér Gábor *Filmvilágbeli* értő kritikája elismeréssel szól az előzménytelenség értékeiről. Érdekes mód nem tér ki a nem közvetlenül és nem 1945-ben játszódó, de a mélyebb tartalomban rokon két Fábri Zoltán-filmre, a *Nappali sötétvégre* és az *Utószezonra*, holott mindkettő az önvád, önvizsgálat filmje (a maga korában – hatvanas évek – egyiket sem értékelték súlyához méltóan). Miként Heltai Jenő naplója vagy Polcz Alaine és Radnóti Miklósnaplószovegei – meg sem jelenhettek volna régebben. S ha játékfilmben alig van előzménye Török Ferenc munkájának, a dokumentumfilmek között azért találhatunk: B. Révész László sajnos könnyen feledett, súlyos Bruck Edit-filmje (*Hazatérés/Látogatás*) vagy – kicsit nagyobb

távlatból – Elek Judit Elie Wiesel-filmje nyújthat idevágó tanulságokat.

Nem a korabeli pogromok, hanem a gyűlölet és a titkok gomolygásának filmje az 1945 – az elfojtásoké. Augusztus elején két ismeretlen zsidó férfi érkezik a faluba, egy húsz és egy hetven év körüli, gyászruhában, nagy fabőröndökkel. A falu élete felbolydul. A helyi kiskirályhoz fut be minden információ, ő áll a cselekmény középpontjában. Fiának esküvőjére készül, de a jövevények érkezése mindent megváltoztat.

Jelenet a filmből, Szilágyi Lenke fotója

Alig emlékszem jelentős magyar játékfilmre, melyben az elbeszélte idő és a játszási idő (90 perc) majdnem megegyezik. Egy western-klasszikus, a *Déliőz* ugrik elő, vagy ide vegyük a *Tizenkét dühös embert* (utóbbit talán mégsem, benne az elbeszélte idő jóval több, és műfaja, zárt tér, vállaltan színpadszerű ábrázolásmód miatt kicsit más.). Török másfél órás filmjében három-négyórányi az elbeszélte idő. A film már csak emiatt rendkívül feszes. De nemcsak egyszerűen emiatt. A stílusa teszi roppant feszesé, és ehhez a mérhető idő közrejátszik, de nem ettől válik (mechanikusan) azzá. Vagyis a film képi és elbeszélő stílusa nemcsak az idő-adottság okán feszes. Sőt: feszített. Ha bírálom: olykor túlfeszített, mintha sok crescendo lenne, a szép halk jeleneteket is crescendo-nak érezve, nincs lazulás, mint óramű, mint felhúzott gép megy előre a film, irgalmat és esztétikai lazítást nem ismerve. Az „impassibilité”, a „szemedben éles fény legyen a részvét” gesztusát nagyra becsülve, a történetelbeszélés

(filmes narráció) túlfeszítését talán vitatva, töprengeni lehet formai értékéről.

Nemsokára a kör bezárul: soha el nem temethető szeretteik tárgyait eltemetve és meggyászolva a két jövevény elutazik, de a falu, a titkok felszakadásával talán soha nem lesz a régi.

A forgatókönyvet saját, *Hazatérés* című novellája nyomán Szántó T. Gábor írta a rendezővel közösen. Erős stílusegység jellemzi, amiből soha nem zökken ki. A magyar vidék (falunál talán nagyobb kisközség) és lakónak ábrázolása Móricz némely művét juttathatja a néző eszébe.

Móriczi figurák és móriczi világ. Miként több regényében a végső tűzvész világítja meg hőseinek erkölcsi bukását, a filmbeli tűzvésznek is hasonló szerepe van. A tűz igazsága belső igazságtevés lesz, és mint Móricznál, itt sem érződik mesterkéltnak. Szerzői belenyúlás a történet valóságába? Ha erős a megalkotott belső valóság, nem érezhetjük külsődleges fordulatnak. Az 1945 zárásaként sem.

A film minden színésze kiválóan és pontosan viseli, hordozza, görgeti a rá mért, végzetdrámába illő sorsot. Kiváló „színészvezetésnek” hívjuk ezt, a rendezőt tartva az egész műalkotás irányítójának és felelősének. Szántó T. Gábor mellett még két alkotótársat mindenképp kiemelnek. Az egyik Rudolf Péter a helyi, nagy jövőt és személyes karriert sejtető kiskirály szerepében. A kommunista hatalomátvétel után a kiskirályi szerepre majd mások jönnek, de a hatalomgyakorlás, a hatalmasok gátlástalan pimaszsága változatlan marad. Miként majd a kommunista hatalom sokkal későbbi bukása után is. Rudolf Péter játékában a jövő is felsejlik. (Ez már a mai néző kommentálja – a film kommentár nélkül csak tisztán ábrázol – ez az érdeme.)

A másik alkotótárs Ragályi Elemér. A hatalmas tapasztalattal és formai érzékkel rendelkező operátor a fekete-fehér képek szenvtelen lehetőségeit kiválóan használva erősítette a filmet. A végső, hatalmas mozdony-füstfelhő képileg is igazolja a megelőző másfél órát... és éveket...

A Kabiri Szőnyegház

*gazdag kínálattal, kedvezo,
sőt: plauzibilis árakkal várja régi és új vevőit.*

*Keleti választék, kényelem és keleti kiszolgálás.
Közép-Európa legszélesebb szőnyegkínálata.*

Kabiri Szőnyegház
Budapest XII., Krisztina krt. 11.

(A Széll Kálmán tér mellett)
Tel.: (06-1) 212-4143

www.kabirisonyeghaz.hu
www.facebook.com/kabirisonyeghaz

